

SZOLIVA GÁBRIEL OFM

Újabb liturgikus könyv

Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtárából: kottás *Psalterium Strigoniense* (1523) került elő Münchenből

A müncheni Bayerische Staatsbibliothek gyűjteményében Res/2 Liturg. 380 jelzet alatt őrzött *Psalterium Strigoniense*, melyet a könyvtár a közelmúltban digitális adatbázisán keresztül mindenki számára hozzáférhetővé tett,¹ elsősorban a középkori magyar liturgia- és zenetörténet kutatói számára jelent hiánypótló új forrást,² de a magyar könyvtörténet szempontjából is értékes újdonság. Borsa Gedeon kategorizálása szerint ún. 'intézményi hungarikum', hiszen a középkori Magyarország jelentős zsolozsma-hagyományának egyik szerkönyve.³

Könyvünk a nyomtatásban megjelent *Psalterium Strigoniensék* közül a második, 1523-as velencei kiadás, teljes címe: *Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesiae : cum antiphonis simul et letania ac hymnis de tempore et sanctis per totum annum : cum vesperis et vigiliis mortuorum*. Nyomdása Petrus Liechtenstein volt, és ez esetben Michael Pryschwicz budai könyvárus megrendelésére dolgozott.⁴ A müncheni példányt könyvészeti szempontból különösen is értékessé teszi, hogy a címlapon olvasható tekintélyes donátor-, ill. possesszor-bejegyzés alapján biztosan Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi prímás érsek tulajdonában

¹ A pszaltérium teljes terjedelmében megtekinthető, illetve pdf-formátumban letölthető az alábbi címen: <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10147744.html> (2013. június 18.) Itt kell köszönetet mondanom a Bayerische Staatsbibliothek digitalizálást végző csoportjának, hiszen munkájuk nélkül nem találhattam volna rá erre az értékes régi nyomtatványra. Ugyancsak köszönettel tartozom Földvály Miklós Istvánnak, akitől az adatbázisról korábban értesültem, és aki a pszaltérium megtalálását követően észrevételeim megfogalmazására ösztönzött.

² Könyvünk nem szerepel Radó Polikárp alapvető cikkében (vö. RADÓ Polikárp OSB, *Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései = Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve*, 1943, 313–429), és nem találkoztam vele Borsa Gedeon könyvészeti írásaiban sem.

³ Vö. BORSA Gedeon, *A régi nyomtatott dokumentumok magyar vonatkozásai = Hungarológia*, 1(1993), 9–27.

⁴ Az alcímben olvasható adatok alapján: „Venetiis in aedibus Petri Liechtenstein : Michael Pryschwicz librarius Budensis me excudi mandavit”. L. még Petrus Liechtenstein nyomdajelét a kötet végén (f.114v).

volt.⁵ A 16. század reneszánsz műveltségű főpapja tekintélyes magánkönyvtárral rendelkezett, melynek fennmaradt kötetei folyamatosan kerülnek elő a különböző egyházi és állami könyvtárakból,⁶ Münchenben őrzött pszaltériuma (a továbbiakban *Oláh-pszaltérium*, zenei hivatkozásokban Str-380) mostanáig azonban elkerülte a kutatók figyelmét.

Az Oláh-pszaltérium története – vándorút Bécestől Münchenig

Oláh Miklós érsek saját kezű⁷ bejegyzéséből kiderül (1. a ábra), hogy pszaltériumát a korabeli Bécs külvárosi területén lévő, 'Nicoletum'-ként emlegetett nyári rezidenciájában alapított kápolnának adományozta 1558-ban.

A 'Nicoletum' építésébe Oláh Miklós 1555-ben kezdett, miután megvásárolt egy telket a városfalakon kívül, melyen Bécs 1529-es első török ostroma alatt porig rombolt udvarház maradványai voltak. A telek a mai Bécs 5. kerületében lévő Margaretenplatz mellett feküdt. A hajdani udvarházban már 1388–95 között Antiochiai Szent Margit tiszteletére kápolnát szenteltetett az akkori tulajdonos testvérpár, Ludwig és Rudolf von Tirna, de ez az épületrész is áldozatul esett az említett háborúskodásnak.⁸

⁵ A teljes bejegyzés: „R[everendissi]mus in Chr[ist]o pater dominus Nicolaus Olahus Archiep[iscop]us Strigonien[sis], Primas Hungariae, Legatus natus, Summus Secretarius et Cancellarius per Hungariam Sacrae Cesareae et Regiae Maiestatis etc. Ferdinandi primi, hoc spalterium [sic!] donavit Capellae suae in Nicoletto Viennae fundatae, ad laudem et gloriam Dei optimi maximi. Anno 1558. Amen.” Szendrei Janka hívta fel a figyelmet arra, hogy amikor Oláh Miklós 1555-ben a Bakócz-graduálét Esztergomnak („Ecclesiae suae Strigoniensi”) adományozta, a donációt a graduále mindkét kötetében hasonló formulával örökítették meg.

⁶ Oláh Miklós hajdani könyvtárának ismert köteteiről a legátfogóbb tanulmány SZELESTEI NAGY László, *Oláh Miklós könyvtáráról = Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*, szerk. Mózes Huba, Bp., Szent István Társulat, 1994, 55–67. Legutóbb a kismartoni Esterházy-könyvtár Moszkvába hurcolt könyveinek katalógusából kerültek elő újabb kötetek. Erről I. MONOK István, *Knyigi iz szobranijja knyazej Eszterhazi v moszkovszkih bibliotekah. – Bücher aus der Sammlung der Fürsten Esterházy in Moskauer Bibliotheken. Katalog. Der Katalog wurde geschafft von: Karina A. Dmitrijeva, Nyikolaj N. Subkov et alii. Moszkva, 2007. = Magyar Könyvszemle, 124(2008), 221–223. További fontosabb irodalom: CSONTOSI János, *Adalék Oláh Miklós könyvtárához = Magyar Könyvszemle, 8(1883), 61–66; BODA Miklós, A Trident-előtti egyházvédő irodalom jelentős képviselőjének műve Oláh Miklós könyvtárában = Magyar Könyvszemle, 91(1975), 59–61; Sz. KOROKNAY Éva, Egy XVI. századi nagyszombati kötéscsoport: Oláh Miklós könyvtárának eddig ismeretlen kötetéről = Magyar Könyvszemle, 93(1977), 47–51; SZELESTEI NAGY László, *Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről = Magyar Könyvszemle, 110(1994), 66–68.***

⁷ A képmellékletben közölt aláírás (1. b ábra) Oláh Miklós egri püspöki időszakából (1548–1553) származik. Jól látható, hogy Münchenben őrzött pszaltériumának bejegyzése (1. a ábra) ugyanúgy tőle származik. Az aláírását kiadva I. SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984, 246.

⁸ A 'Nicoletum' történetére vonatkozó fenti adatokat a következő szócikkből vettem: CZEIKE, Felix, *Margareter Schloß = Historisches Lexikon Wien*, Hrsg. Felix Czeike, IV, Wien, Kremayr und Scheriau, 1994, 160–161.

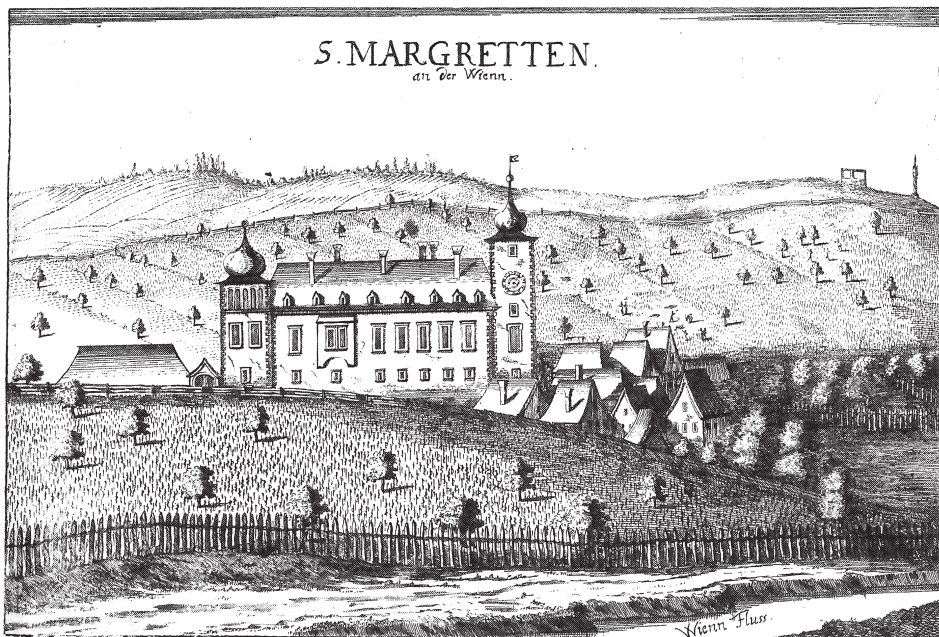
*R*imus in christo pater dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus
Steigomien. Primas Hungarie. Legatus natus. Summus
Secretarius et Cancellarius per Hungariam Sacre Cesaree
et Regie M^{te} Ferdinandi primi, hoc Spalarum donavit
Capelle sue. in Nicoletto Viennae. fundatę, ad laudem et
gloriam dei optimi maximi, Anno .1558. Amen

1/a

Nicolaus Olahus ^{1/b}
F. Legatus

*R*imus p. Nicolaus Olahus Archiepiscopus Steigomien hoc suo
chirographo me donavit in honorem et laudem dei omnipotentis.
Capelle beate Margarethe. in villa domus sue Nicoleti vocate. fundatę
reus **KU** Januarius habet dies. xxxi. Luna. xxx. prima Martij. Anno. 1558.
1/c
Dore noctis. xvi. Diei. viii.

1. ábra. Oláh Miklós kézírása: a) Oláh Miklós 1588-as adományozását megörökítő bejegyzés a müncheni Oláh-pszalterium címdalán; b) Oláh Miklós aláírása egri püspökként (1548–1553 között); c) a győri Egyházmegyei Könyvtárban őrzött R. 535-ös jelzetű Missale Zagradiense Oláh Miklós saját kezű („suo chirographo”) adományozó bejegyzésével

2. ábra. Nicoletum: Georg Matthäus Vischer 1672-ben készített metszetén Oláh Miklós reneszánsz stílusú kastélya látszik, valószínűleg a kisebbik torony tartozott a kápolnához

Oláh Miklós ezt a romos kápolnát újjátotta meg végrendeletének⁹ tanúsága szerint („Capella mea in Nicoletto fundata et per me tota renovata”), és az újonnan felépített nyári rezidenciája magánkápolnájává tette. Az érsek megtartotta a kápolna korábbi titulusát, melyet nevében a városszél a mai napig visel.¹⁰ A győri Egyházmegyei Könyvtár őrzi itt használt misekönyvét,¹¹ melynek kézírásos bejegyzése (1. c ábra) nyomán tudható a kápolna alapításának pontos dátuma: 1556. március 1. Georg Matthäus Vischer 1672-ben az egykori ’Nicoletum’-ról készített metszetén (2. ábra)¹² a reneszánsz stílusban újjáépített kastély két hagymakupolás toronnyal látható, melyek közül az egyik (talán az alacsonyabb) a kápolnához tartozhatott. Az Oláh-féle udvarház az 1683-ban bekövetkezett második török ostromig állt ebben a formában, amikor ismételen romossá vált a kápolnával együtt, melyet egy 1706-os bécsi térkép már nem is jelez a kastély területén.¹³ E térképen és egy 1773 körüli metszeten¹⁴ is látható kápolna valószínűleg már egy későbbi épület volt, melyet a második török ostrom után a közelben építettek fel, azaz már nem volt köze Oláh Miklós egykori kápolnához. Ma újkori lakóházak állnak a ’Nicoletum’ helyén.

A pszaltérium történetével kapcsolatban ki kell térnünk Oláh Miklós végrendeletére, melyben részletesen szabályozza könyveinek sorsát. Bécsi könyvtárának köteteit („Libros, quos hic Viennae in Bibliotheca mea habeo”) Liszthy Jánosra,¹⁵ unokahúgának férjére és János nevű gyermekükre hagyta, a nekik nem kellett pedig a nagyszombati szegény diákokra. E rendelkezés azonban nem vonatkozott a ’Nicoletum’-ban használt pszaltériumára, ugyanis a „hic Viennae” kifejezéssel a Bécs belvárosában (a mai 1. kerület, Wallner strasse 4. szám alatt) álló egykori palotájára utalt, ahol a végrendelet készült, és melynek külön könyvtárában őrizte humanista igénnyel összeválogatott könyveinek tetemes részét. Néhány további momentum is megerősíteni látszik, hogy a pszaltérium Oláh érsek 1568-ban be-

⁹ Az 1562. szeptember 14-én kelt végrendelet latin nyelvű közreadását I. MERÉNYI Lajos, *Oláh Miklós végrendelete = Történelmi Tár*, 1896, 136–159. A végrendelet egyes szakaszait ezen átirás alapján idézem a főszövegben.

¹⁰ Bécs 5. kerületének neve ’Margareten’.

¹¹ R. 535-ös jelzet alatt szerepel egy 1511-es, velencei kiadású *Missale Zagrabense* kötet, melyben Oláh Miklós saját kezű, a pszaltériuméhoz hasonló adományozó bejegyzését találjuk. Ebből derül ki a kápolna alapításának dátuma: „R[everendissim]us D[ominus] Nicolaus Olahus Archie[pisc]opus Strigoniensis hoc suo chirographo me donavit in honorem et laudem Dei omnipotentis Capellae Beatae Margarethae in Curia Domus suae Nicoleti vocatae, fundatae prima Martii, Anno 1556.” E helyen köszönöm meg a misszálra hivatkozott föliójáról készített digitális másolatot Kiss Tamás igazgató úrnak. A misszálról Oláh érsek könyvtárának részeként I. SZELESTEI NAGY 1994, i. m. 62.

¹² Faksimile kiadásban I. VISCHER, Georg Matthaeus, *Topographia Archiducatus Austriae inferioris moderna: 1672*, kiad. Leopold Schuller, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanst, 1976, 45.

¹³ CZEIKE, Felix 1994, i. m. 161.

¹⁴ Joseph Daniel Huber 1773 körül készült metszete a kastély környékét madártávlatból ábrázolja.

¹⁵ Liszthy János később három gyermekkel megözvegyült, majd pappá szentelték. 1568–72 között veszprémi, 1572–77 között pedig győri püspök lett. L. erről bővebben VICZIÁN János, *Liszthy János = Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. Diós István, VII, Bp., Szent István Társulat, 2002, 894.

következett halála után a 'Nicoletum'-ban maradt. Végrendeletében kéri, hogy az általa nyomtatott könyvekből (a *Breviarium Strigoniense*-t név szerint említi) néhány példányt díszkötéssel lássanak el („pulchre illigentur”) lánzséri birtokán és a 'Nicoletum'-ban lévő magánkápolnáinak számára.¹⁶ A hiányzó szerkönyvek végrendeletileg elrendelt pótlásával célja nyilván az volt, hogy a liturgikus élet e helyeken zavartalanul folyhasson tovább halála után is. Különböző misealapítványok tételével még inkább nyomatékosította ezen óhaját: a 'Nicoletum' esetében például annak örökösait, Liszthy Jánost és feleségét, Lucréciát a kápolna patrónusi kötelezettségeivel bízta meg, rendelkezett az ott szolgáló pap ellátásáról és annak feladatairól (lelki üdvéért bemutatott misék rendjéről).¹⁷ Szigorúan meghagyta továbbá, hogy egy később elkészítendő és aláírásával hitelesített jegyzékbe vegyék fel a kápolna összes, tőle adományozott értéktárgyát (kelyhek, ereklyék, különböző ezüst tárgyak, gyertyatartók, liturgikus ruhák stb.), melyeket „sub anathemate” senkinek, még a patrónusoknak sem szabad onnan elvinni, vagy profán használatba venni. Bár tételiesen nem említi itt a liturgikus könyveket, a fenti jegyzékbe azonban vélhetően bekerültek, és így a tiltás azokra is vonatkozott, hiszen adományozásukat az érsek számon tartotta, a könyvekbe gondosan bejegyezte.

De vajon meddig tartották tiszteletben a 'Nicoletum' későbbi tulajdonosai az Oláh Miklós végrendeletében foglaltakat? A közvetlen örökös, Liszthy János még minden bizonnyal igen, hiszen saját végrendeletében ő is kéri a kápolna Oláh-féle jegyzékben szereplő felszerelési tárgyainak további megőrzését.¹⁸ Ugyanez a gondosság azonban a kastély későbbi világi urairól már nehezebben tételezhető fel. Mivel Liszthy nem hagyományozza tovább végrendeletében a kápolna patrónusi megbízását,

¹⁶ A Bécsben 1558-ban nyomtatott *Breviarium Strigoniense* mellett e könyvek között lehetett az 1560-as *Ordo et ritus sanctae metropolitanae ecclesiae Strigoniensis* és akár több, hitvédelmi témájú írása is. További érdekes kérdés, hogy a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Liturg. 161 jelzetű, aranyozott bőrkötésű *Breviarium Strigoniense* kötetpárjának van-e köze Oláh Miklós végakaratahoz.

¹⁷ A misealapítványra 800 magyar forint értékének megfelelő 1000 rajnai forintot hagyott, melyet egyéb ingóságainak későbbi eladásából befolyó pénzzel a végrendelet további részében kétszer is megnövelt. Az alapösszeg kamatai mellett a kápolnához tartozó (3–4 quartalia) szőlő jövedelme is hozzájárult a kápolna patrónusának kiadásaihoz.

¹⁸ Szerencsésen fennmaradt Liszthy győri püspökként írt, 1575. november 10-én kelt végrendelete: a 'Nicoletum'-ot, annak felosztása nélkül, idősebb fiára, Jánosra, illetve annak fiúörökös nélküli korai halála esetén a fiatalabb Istvánra hagyja (9. pont). Az iratban külön kitér a kápolna felszerelési tárgyaira (12. pont): az Oláh-féle jegyzékben szereplőkkel kapcsolatban nyomatékosan kéri, hogy őrizzék meg azokat a kápolna céljaira („diligenter custodientur pro capella”), a 'Nicoletum' örökösének gondja, nehogy profán használatba kerüljenek. Amennyiben a liturgikus könyvek is szerepeltek a jegyzékben, ahogy véljük, úgy azokra is érvényes volt ez a további rendelkezés. Liszthy János végrendeletének latin nyelvű közreadását I.: SZERÉMI (ODESCALCHI ARTÚR), *Monumenta, emlékek a majthényi, kesselleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából. 1451–1728 = Történelmi Tár*, 1897, 42–48. A végrendelet szövegének átadásáért köszönettel tartozom Koltai András levéltárosnak.

és a misealapítványról sem emlékezik meg,¹⁹ arra kell gondolnunk, hogy a rendszeres liturgikus cselekmények végzése legkésőbb az 1570-es évek végétől erősen ritkulhatott a kastélyban. Az Oláh halála utáni bő száz évben mindezekről függetlenül használhatták még alkalmasszerűen a kápolna kelyheit és miseruháit, liturgikus könyveit azonban valószínűleg nem. Egyrészt breviáriuma, pszaltériuma és misszáléja magyarországi liturgiaváltozataikkal szorosan kötődtek Oláh Miklós személyéhez, másrészt az érsek halálát követően rövidesen – a trienti zsinat határozatai nyomán – V. Pius pápa új hivatalos liturgikus könyveket adott ki az egész egyház számára.²⁰ Oláh Miklós könyvei a 17. század elejére már biztosan a kápolna szekrényében porosodtak, vagy feleslegesek voltak miatt akár el is kerülhettek onnan. Bizonyos, hogy misszáléja és pszaltériuma az 1683-as második török ostrom idején már nem volt a 'Nicoletum'-ban, hiszen akkor megsemmisültek volna az épületet is végzetesen károsító hadműveletek során.

A 17. század végétől kezdve az Oláh-pszaltérium sorsa ismeretlen. Talán a török elől észak felé menekítve valamilyen egyházi gyűjteménybe került, melyből a német területeken 1803-ban elindult szekularizáció során, számos más korai nyomtatvánnyal és kézirattal együtt vándorolt tovább az akkori Bajor Királyi Könyvtár állományába. Ezt utóbbi eseményt örökíti meg a kötetstábla belső felére ragasztott exlibris felirata: „Bibliotheca Regia Monacensis”. Pszaltériumunk történetében e jelentős momentum időpontját is csak bő száz év pontossággal adhatjuk meg: a tulajdonosváltást jelző új exlibris 1806–1918 között kerülhetett a könyvbe, hiszen a müncheni Bajor Királyi Könyvtár, a jelenlegi Bayerische Staatsbibliothek jogelődje ezen időszak alatt állt fenn.²¹ Feltételezhetően a könyvtár állományába való bevételekor kapta Oláh Miklós pszaltériuma azt a barna színű, puritán papírkötést, melyben ma is találjuk az 1523-as antikvát.²²

¹⁹ További kutatás tárgya lehetne, hogy mi történt az alapítvánnyal az Oláh érsek halát követő hét év alatt, és miért nem szerepel Liszthy János 1575-ös végrendeletében. Elképzelhető, hogy az alapítványi pénz kezelését és a misék bemutatásának kötelezettségét Liszthy még végrendelezése előtt átruházta egy másik templomra.

²⁰ Már Oláh Miklós halálának évében, 1568-ban megjelent az új *Breviarium Romanum*, 1570-ben pedig a *Missale Romanum*. A zsinat után kiadott pápai bullák nyomán elvileg változatlanul megmaradhettek a 200 évnél nagyobb múltra visszatekintő liturgikus úzusok, de idővel a legtöbb európai egyházmegye átvette az új szerkönyvekben közölt változatokat. Magyarországon a zsinat végzéseinek ismeretében először Telegdi Miklós liturgikus kiadványai (*Ordinarium divini officii*, 1580; *Agendarius*, 1583) változtattak némileg a hagyományos gyakorlaton, egyházmegyes úzusaink egységes leváltása pedig Pázmány Péterhez kötődik. Oláh Miklós a maga idejében szintén fontosnak tartotta, hogy liturgikus könyveket adjon ki, részben a reformáció által felvetett problémák orvoslására. E könyvek – modernnek számító megjelenésük ellenére – a hagyományos magyarországi szokásrendeket közlik, éppen ezért a humanista Oláh érseket egyben a hazai liturgikus hagyomány utolsó pártfogójának is kell tartanunk. (Földváry Miklós István közlése nyomán.)

²¹ Az exlibris feliratából levont következtetéseket és a Bajor Királyi Könyvtárra vonatkozó adatokat hálásan köszönöm a Bayerische Staatsbibliothek kéziratokkal és régi nyomtatványokkal foglalkozó osztályán dolgozó segítőkéz munkatársnak, Helga Tichynek.

²² A pszaltériumot sajnos nem állt módomban élőben tanulmányozni, de e feltételezést megerősíti, hogy az antikva utolsó fólióján (f.144v) látható, nedvességtől származó foltok az azt követő, újabb kötéshez tartozó üres lapokon és az előzőeken nem fedezhetők fel.

Az 1523-as esztergomi pszalterium általános jellemzése és a müncheni példány sajátosságai

Az 1523-as nyomtatott *Psalterium Strigoniense* mérete 38 × 27 cm. 144 fólióból áll, melyek mindegyike (a címlapot kivéve) nyomtatott foliálást kapott. A címlap verzóján négy kolumnában található a zoltárok és himnuszok mutatója („Tabula psal-morum et hymnorum”). A könyv többi fóliója kétkolumnás, a szedéstükör mérete 29,5 × 20 cm.²³ A zoltárok és az antifónák szövegét feketével, míg a kottavonalakat, a zoltárversek és a himnuszok kezdőbetűjét, valamint az egyes megjegyzéseket és utalásokat piros színnel nyomtatták. A négyvonalas kottaszisztémák magassága két szövegsornyi. Pirossal szerepelnek az egyes órákban az antifónák utáni válogatott zoltárok megtalálását segítő lapszámok is. A zoltárversek belső tagolását (‘mediáció’) fekete színű kettőspont jelzi, és ugyancsak ez a jele a ritkán alkalmazott flexának.²⁴ A órák kezdeteit és más szakaszhatárokat nagyméretű, 5–7 szövegsor távolságát átfogó nyomtatott iniciálék és növényi motívumokból álló, szintén nyomtatott díszítések jelzik. Liechtenstein cserélhető belsejű nyomóformát használt az iniciálékhoz, melyek segítségével egyes zoltárok és himnuszok kezdőbetűinek belső figurális elemeit a szöveg tartalmához igazíthatta.²⁵

Az esztergomi pszalterium jelen kiadása szerkezetében követi a korábbi kézírásos pszalteriumokat:²⁶ a zoltárokat számsorrendben tartalmazó, azok antifónáival, a hétköznapi himnuszokkal, kapitulumokkal és könyörgésekkel kiegészülő zoltáros részből, az időszaki és szentekről szóló himnuszokat tartalmazó himnáriumból és a halotti zsolozsmából áll. A halotti zsolozsmát a fenti kiadás szövegesen, kottaszisztémák nélkül közli.

A müncheni példány fizikai állapota kiváló, (későbbi?) használóinak egyike azonban enyhe csonkítást végzett rajta: a pszalterium zoltáros részében számsorrendben szereplő zoltárok közül kivágta a kompletórium első, második és negyedik zoltárát (Ps 4 „Cum invocarem”, Ps 30 „In te Domine speravi”, Ps 133 „Ecce nunc benedicite”), kiemelte a könyvből a harmadik zoltárt (Ps 90 „Qui habitat”) tartalmazó 60. fóliót, ráragasztotta az előző töredékeket, és beillesztette a 102. fólió után a kompletórium himnusza elé. Hasonlóképpen járt el a hétköznapi prima állandó zoltárával (Ps 53 „Deus in nomine tuo”), melyet a hétfői vesperás elejét tartalmazó 80. fólióra ragasztott, letakarva így a 116. zoltárt („Laudate Dominum omnes gentes”) a hozzá tartozó, azonos szövegkezdetű antifónával együtt.²⁷ Mindkét

²³ A könyv méretadatait Helga Tichy mérései alapján közöljük.

²⁴ L. f.60v: „Clamavit ad me et ego exaudiam eum : cum ipso sum in tribulatione : eripiam eum et glorificabo eum.”

²⁵ Vö. a nagyobb C-iniciálé belsejét: f.65 „Cantate Domino” (éneklő klerikusok) és f.108v „Conditor alme siderum” (a Teremtőt jelképező emberalak, csillagos égbolt, Nap, Hold).

²⁶ L. például: *Budai pszalterium* (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I.3c), *Psalterium Blasii* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 128), *Zágrábi himnáriumból töredékek* (Zágráb, Metropolitanska Knjižnica, MR 21).

²⁷ Emiatt biztosra vehető, hogy a csonkítás a már notációval ellátott példánnyal történt meg.

De aduentu

Concipit hymnarius
 fm ritū alme ecclesie.
 Strigoniensi. Et q̄ hic
 non habent: temp loco
 suo i psalterio habent.
Con aduentu dñi. Ad
 vs. 107.

Conducit
 andito
 alme syde

Conducit
 rü: eterna lux credēti
 us: x̄p̄e redēptor oīuz:
 exaudi p̄ces supplicū.
Conducit
 mortis perire sc̄im: sal
 uasti mūdū languidū:
 donas reis remedium.
Conducit
 diens: a patre olim exi

De sc̄o lādislao rege 128

ta passū mella locustis.
Conducit
 tū: cord̄ plago iubar af
 furuz: tu gde mūdi sce
 lus auferētē idice p̄dis
Nō fuit vasti spacium
 per orbis sanctior quif
 q̄s genitus ioāne: qui
 nephas seculi meruit la
 uatē tingere iump̄bis.
O nimis felix meritiq̄s
 celi: nesciens labem ni
 uei pudoris: p̄potens
 martyr eremiq̄s cultor
 maxime vatūm.
Serta ter demis alios
 coronat: aucta cremen
 tis duplicata quoidā:
 trina cetero cumulata
 fructu te facer omāt.
Nūc potens nri meri
 tis opimis pectoris du
 ros lapides repelle: a
 speruz planas iter: re
 flexos dirige calles.
Ot pius mundi sator
 r redemptor mētibus

De sc̄o lādislao rege
 pulla lunione puris: ri
 tos ponere gressus.
Andid' ciues celebrāt
 sup̄ni te deus simplex:
 pariterq̄ trine: sup̄pli
 ces r nos veniā p̄camur
 parce redēptis. Amē.
De sc̄o lādislao rege
Regis regū ci
 uis aue regū gēma la
 dillae: regni p̄sors gl̄ie:
 regem regū es aggres
 sus: sis defensor ideser
 sus et athleta patrie.

3. ábra. Részletek a himnáriumból: a) Conditor alme siderum – az adventi vesperás himnusza az időszaki rész elején (f.108v); b) Regis regum – Szent László himnusza a szentekről szóló részben (f.128)

utólagos beavatkozással az említett órákhoz tartozó saját zsoltárok kikeresésének fáradsalmától akarta megkímélni magát a kötet használója.²⁸ A pszaltérium többi oldala sértetlen.

Az Oláh-pszaltérium zenei jelentősége

A korai nyomtatott pszaltériumok és más, zenei utalásokat tartalmazó korai nyomtatványok egy részének sajátossága, hogy csak a szöveget és a kottázásra üresen hagyott (olykor piros színű) négyvonalas szisztémát szedték ki a nyomdászok, a dallamokat pedig a kész anyagba utólag, kézzel jegyezték be.²⁹ Éppen ezért minden fennmaradt példány zenei szempontból önálló forrásnak tekinthető, hiszen annak dallamkészlete, a készlet következetessége, pontossága és teljessége a megrendelő igényein, az aktuális notátor felkészültségén és a neki rendelkezésre álló mintapéldány minőségén is múlott. A magyarországi gyűjteményekben fennmaradt, korábról is ismert Psalterium Strigoniensék³⁰ sajnálatos módon elsősorban szövegforrásnak tekinthetők, mivel notátoraik hiányosan és gyakran hibásan töltötték ki őket.³¹ Az Oláh-pszaltérium jelentősége abban áll, hogy (öt, kevésbé fontos himnuszról eltekintve) végig kottázott példány, valamint főpapi magánhasználatra szánt volta bizonyos mértékig feltételezi, hogy notátora magas szintű zenei műveltséggel rendelkezett, és az esztergomi karkönyvek legjavát használta fel a dallamok kiegészítésére.

Az Oláh-pszaltérium notátora határozott vonalvezetésével rendezett, tiszta kottaképet alakított ki: a kottavonalak távolságához gondosan megválasztott tollvas-

²⁸ Teljesen valószínűtlen, hogy a pszaltérium ilyen „praktikus célú” felvágása a könyvkultúra iránt elkötelezett Oláh Miklós kérésére történt volna. Az ebben illetékes későbbi tulajdonost talán nem is a klérus tagjai között kell keresnünk, hiszen egyáltalán nem zavarta például, hogy műveletei nyomán könyve alkalmatlanná vált a teljes zsoltáris elvégzésére (a 116. zsoltár és antifónája leragasztásával olyan fontosabb óra is sérült, mint a hétfői vesperás). Nem kizárható, hogy a ’Nicoletum’ későbbi világi urai egyikének óhajára történt a csonkítás.

²⁹ Másrészt a 16. század elején is volt már lehetőség kotta nyomtatására. Az 1511-es *Missale Zagradiense* például, melyet Oláh Miklós a ’Nicoletum’-ban használt, terjedelmes és jó minőségű nyomtatott kottát tartalmaz. (Földváry Miklós közlése nyomán.)

³⁰ *Psalterium secundum ritum almae ecclesiae Strigoniensis*, Velence, 1515 (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III, nr. 207.); *Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesiae etc.*, Velence, 1523 (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. XVI. I.118; RMK III. nr. 259.). Ez utóbbi, második kiadás egy eredeti kötésű, hiánytalan, viszont utólagos zenei bejegyzéseket teljességgel nélkülöző példányát sikerült megtalálnom Szlovákiában (Martin/Turócszentmárton, Slovenská Národná Knihnica, Bap. 3846), egy első kiadású kötet pedig továbbra is lappang ott. Mindkét könyvet a pozsonyi ferencesek könyvtárából hurcolták el 1950 áprilisában. – Köszönettel tartozom az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár igazgatójának, Czékli Bélának és munkatársának, Mechler Katalinnak, valamint a turócszentmártoni Slovenská Národná Knihnica munkatársának, Peter Sabovnak szíves segítségükért.

³¹ Az 1515-ös kiadású kötetről I. bővebben FERENCZI Ilona, *Az első „magyar énekeskönyv”: A Psalterium Strigoniense mint a protestáns graduálok forrása*, Zenetudományi dolgozatok, 2011, 146.

tagság a korábbi könyvírások megjelenését imitálva, esztétikusan tölti ki az üresen hagyott helyeket. Notációja a 15. század közepétől elterjedt ún. ’metzigót-magyar keveréknotáció’.³²

A zsoltairos rész antifónáinak részletes elemzése, a *Budai pszaltérium* és a *Breviarium notatum Strigoniense*³³ antifónakészletével való összevetés nyomán kijelenthető, hogy az Oláh-pszaltérium az élő esztergomi zenei hagyomány egy kései szakaszának hiteles tanúja.³⁴

A középkori magyar zenetörténet szempontjából kötetünk anyagának legjelentősebb része minden kétséget kizáróan a 108 himnuszhoz tartozó 66 különböző dallam. Különösen érdekes ugyanis Esztergom egykori himnuszainak dallamkészlete. Egyrészt korábban nem állt rendelkezésre hiánytalan kottás pszaltérium ebből a hagyományból,³⁵ és így számos dallamtörténeti kérdés megválaszolatlanul maradt. Másrészt az esztergomi himnárius jelentősége messze túlmutat az érsekség határain: egyaránt merítettek belőle a pálosok, az Esztergomtól függő számos püspökség és társaskáptalan, vagy épp a korai protestáns közösségek saját liturgiájuk összeállításakor. Oláh Miklós pszaltériumának lényegében teljes himnáriuma a késő középkori Esztergom himnuszrepertoárjának hiteles tanújaként számos, eddig ismeretlen esztergomi dallamvariánst szolgáltat, bizonyítja tucatnyi, pálos forrásban fennmaradt dallam esztergomi eredetét, hibás kottázással megőrződött himnuszokat igazít ki és ismertté teszi az újabb himnuszszövegekhez választott korábbi esztergomi dallamok rendszerét.³⁶

Összegzés

Oláh Miklós Münchenben őrzött 1523-as *Psalterium Strigoniense*-jének megtalálása jól illusztrálja, hogy a régi könyvek egyre nagyobb ütemű digitális közzététele milyen nagyszerű lehetőségeket kínál lappangó középkori zenei forrásaink (vagy épp hungarikumaink) felkutatásához. Hazai gyűjteményeink értékes tételeivel kapcsolatban is egyre sürgetőbb e közzététel mielőbbi megvalósítása. Követendő továbbá a Bayerische Staatsbibliothek nagyvonalúsága, mellyel feldolgozott köny-

³² L. erről bővebben SZENDREI Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon: A magyar notáció története. Német neumairások Magyarországon*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1983, 76–88.

³³ Praha, Bibliotheca Strahoviensis, DE. I.7. Kiadva: *Breviarium notatum Strigoniense (s. XIII.)*, kiad. SZENDREI Janka, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1998 (*Musicalia Danubiana*, 17).

³⁴ Az antifónakészlet és a notáció részleteit l. SZOLIVA Gábor OFM, *Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás Psalterium Strigoniense-je (1523) Münchenből – I. Az új forrás leírása és antifónáinak elemzése = Magyar Egyházzene*, 20(2012/2013), 55–66.

³⁵ Hitelesen esztergomi himnusz dallamokat csak a töredékes Budai pszaltérium megmaradt főlíóin találhattunk. Megsemmisült tételeinek egy része fellelhető ugyan a pálos hagyomány megmaradt himnuszgyűjteményeiben, más része azonban egyáltalán nem volt rekonstruálható.

³⁶ A himnárius részletes zenei elemzését a 34. lábjegyzetben említett cikk folytatásaként l. *II. A himnárius jellemzése = Magyar Egyházzene*, 20(2012/2013), 121–156.

veiket ingyenesen hozzáférhetővé teszik. Az átvizsgálható anyag mennyiségét, és így a kutatás hatékonyságát nagyban növelik ezzel.

Részletes elemzései során az Oláh-pszalterium páratlan egyházzenei forrásunknak bizonyul, melyet jó olvashatósága miatt érdemes lenne faksimile kiadásban és modern átírásban egyaránt közreadni. A digitális képfeldolgozás eszközeinek segítségével, akár hazai Psalterium Strigoniense kötetről készült fotók felhasználásával, a müncheni példány felvágott fóliói is „restaurálhatók” lennének e kiadásban, a modern átírás pedig magyarázhatná a kötet nyelvi és zenei sajátosságait, kijavíthatná csekély számú elírását. A munka folytatásaként szisztematikusan fel kellene kutatni Magyarország középkori határain belül (és túl) fennmaradt Psalterium Strigoniense példányokat, fel kellene tárnunk azok zenei anyagát, hiszen kottás bejegyzéseik (kortól, mintapéldánytól és notátortól függően) fejlődésének más-más fázisában dokumentálhatják az esztergomi úzust, és így a dallamtörténet számára további eredményeket hozhatnak.

Hitherto unknown liturgical book from the library of the archbishop of Esztergom Nicolaus Olahus identified: notated *Psalterium Strigoniense* (1523) in Munich

The Digitization Center of the Bayerische Staatsbibliothek München recently made available a unique early print from the liturgical collection of the library. This Res/2 Liturg. 380 is a copy of the 1523 edition of the *Psalterium Strigoniense*, printed in the Venetian workshop of Petrus Liechtenstein. The 144 folio psalter contains the weekly returning part of the liturgical office of the medieval Esztergom archbishopric: the 150 psalms with the proper antiphons and readings, the hymnar ('de tempore' and 'de sanctis') and finally the office of the dead.

According to the accurate 'possessor's notes' on the title page, this psalter had been the property of Nicolaus Olahus (1493–1568), an archbishop of high classical education and possessing rich humanist libraries both in Vienna and in Pozsony (Bratislava). He donated this liturgical book in 1558 to his private chapel founded in his summer residence near Vienna. The remarkable renaissance mansion called 'Nicoletum' was nearly totally destroyed by the Turks in 1683, one may imagine its appearance by G. M. Vischer's realistic engraving from 1672. The archbishop made it his will that none of the belongings of the chapel (chalices, vestments, candlesticks etc.) should be removed from its original place after his death, so it can be assumed that the psalter remained in the 'Nicoletum' after 1568, at least while still in church property. Apart from this, the private liturgical celebrations got rarer in the mansion in the late 1570s, and the psalter (along with the missal of the chapel, now in the Seminary Library, Győr) became obsolete as Pius V promulgated new liturgical books according to the directives of the Council of Trent. Surely, the books of the chapel were not there any more in the 'Nicoletum' during the second Turkish siege of Vienna in 1683. Perhaps the psalter survived these critical years in a German ecclesiastic collection, from which it was transferred to the Royal Bavarian Library (the predecessor of BSB) between 1806 and 1918, due to the secularization of church goods. The actual paper binding of the psalter is from this period.

The psalter of Nicolaus Olahus („Olah-psalter”) is of utmost importance in the musical history of medieval Hungary. Except for the slightly modified folios (an unknown latter possessor made a cut-and-paste procedure with the psalms of the ordinary prime and the compline), the print is intact and reveals an almost entirely notated hymnar of Esztergom, including chants not known from other medieval sources. The musical notation was not printed in the psalter, only the staves were set in the

press, and a notator had to complete the missing neums later and make the antiphons and hymns ready for chanting. The musical quality of an early print depends on the skills of the notator and the musical source(s) he copied. According to the private use of the archbishop, the Olah-psalter's notator had authentic exemplars, notated with only a few errors and completed all the chants (except for 5 hymns). Other survived copies of the printed *Psalterium Strigoniense* are not or poorly notated, and only one earlier manuscript, the seriously damaged *Buda psalter* (now in the Cathedral Library, Esztergom) seems to be an authentic music source of Esztergom hymns. Therefore, the late medieval Olah-psalter has to be ranked among the most important sources of the Esztergom rite, the leading liturgical tradition of medieval Hungary.